

poljoprivredna proizvodnja i odnosi u agraru

dušan pirec

beograd, jugoslavija

Autor analizira društveno-ekonomske uzroke zaostajanja poljoprivrede u Jugoslaviji i u praksi socijalizma uopšte, smatrajući da su problemi proizvodnje pre društvene no tehničke prirode, odnosno da organizaciona strana problema proizlazi iz društveno-ekonomske. Osnovni problem, empirijski utvrđen, jest da je proces deagrarizacije brži od porasta poljoprivredne proizvodnje. Neadekvatan (destimulativan) društveni položaj privatne poljoprivrede povećava stepen deagrarizacije i poljoprivredna proizvodnja zaostaje za opštim razvitkom. Do sada provedene mere pokazale su vrlo ograničen doseg.

Autor smatra da za izbor puta kojim bi se obezbedio kontinuirani porast poljoprivredne proizvodnje ali i proces socijalizacije odnosa u agraru, treba za jednu dugoročnu agrarnu politiku teorijsko-metodološki razmisliti o procesu podružljavanja svojine nad zemljom u uslovima dominantne privatne svojine nad zemljom.

primljeno listopada 1988.

Planirane stope rasta proizvodnje hrane, uglavnom, se već dve decenije ne ostvaruju.¹⁾ Posledice su, manje-više, znane. Međutim, ne postoji jedinstveno mišljenje o uzrocima zaostajanja u nas, pa i u praksi socijalizma uopšte.²⁾ Jedni težište daju organizacionoj strani (njihovim rešenjem, rešiće se i kvantitativna strana poljoprivredne proizvodnje), a drugi društveno-ekonomskoj. U analizi polazimo od pretpostavke da njegove uzroke treba tražiti ipak u ovom drugom (problemi proizvodnje su *prima facie* pre društvene prirode no tehničke), smatrajući da je organizaciona strana problema rezultirala iz društveno-ekonomske a ne obratno. Empirijski je, naime, utvrđeno da je proces deagrarizacije (po bilo kojoj osnovi — starenja, trans-

1) U nas svake godine ostaje neobrađeno oko 800 hiljada ha oranica ili 11% od ukupnog fonda obradivog zemljašta: oko 20% obradivih površina slabo se obrađuje, ne koriste se dovoljno planinski pašnjaci.

2) Istina, zaostajanje, po pravilu, dolazi po dva osnova: prvo, usled deagrarizacije i nemogućnosti kompenzacije odgovarajućom tehnologijom u poljoprivredi; drugo, povećanje apsolutne potrošnje gradskoga i seoskog stanovništva. Ali time se ne daje odgovor o mogućnostima povećanja proizvodnje hrane pri datim uslovima.

fera stanovništva, usitnjavanja poseda, itd.), u praksi socijalizma, brži od porasta poljoprivredne proizvodnje.³⁾ I, što se poljoprivredna proizvodnja (pre svega, u svome dominantnom svojinskom delu) više iscrpljuje neekvivalentnom razmenom, nestabilnim uslovima proizvodnje, odnosno destimulativnom klimom privređivanja, to je stepen deagrarizacije izrazitiji, a zaostajanje poljoprivredne proizvodnje za opštim razvitkom jedan je od osnovnih generatora inflacije. Da bi se tome stalo na put pribegava se zahvatima usmerenim ili na povećanje ponude poljoprivrednih proizvoda ili na ograničavanje tražnje (obično simultano). Empirija ukazuje, međutim, na ograničenost tih zahvata.

Ako je tako, postavlja se pitanje kojim putem treba hoditi da bi se (po pretpostavci) obezbedio, manje-više neprestani porast poljoprivredne proizvodnje (dakle, empirijski interes), ali i proces socijalizacije odnosa proizvodnje u agraru unutar samog procesa proizvodnje vrednosti u poljoprivredi (dakle, strateški interes)? Zar to ne zahteva dugoročnu agrarnu politiku? Upravo to i upućuje na teorijsko-metodološko promišljanje procesa podružljavanja svojine nad zemljom u uslovima dominantne privatne svojine nad zemljom.⁴⁾ Tome je i posvećen (uglavnom, putem naznaka) naš članak.

No, kako god uzmemo, činjenica je da proces industrijalizacije usisava radnu snagu sa sela (taj rad nudi, pre svega, bolje uslove života od onih na selu). S obzirom na iskustvo postavlja se pitanje kako »kočiti« (usporiti) transfer stanovništva sa sela u grad. U tome slučaju, stanovništvo ne bi vršilo pritisak na radna mesta, niti gušilo tehnološke inovacije. Da razmotrimo tu mogućnost na teorijskoj ravni.

Podimo od svojine (vlasništva) u razmatranju društvenih odnosa u agraru. Iz dva razloga. Prvi, jer »ne može biti govora o nekoj proizvodnji, nekom društvu gde ne postoji neki oblik svojine« (Marx). Drugi, zbog značaja za »teritorijalizovana« seoska domaćinstva kao tipično proizvodno-potrošačkih jedinica u poljoprivredi (čak nezavisno da li jest (ili nije) izvršena nacionalizacija zemlje).⁵⁾ Kroz tu optiku, rekao bih, valja ocenjivati i validnost zbiljskog teorijskog promišljanja problema u agraru klasične i neoklasične, pa i neomarksističke škole mišljenja. Klasičari i neoklasičari (u delu koji se odnosi na agrar) polaze, u svojoj analizi kao što je znano od kapitalističkog preduzeća (dakle, preduzeća koje zapošljava najamnu snagu), načina poslovanja kapitalističkog preduzeća i ponašanja kapitalističkog preduzetnika (tj. od

3) Proces deagrarizacije, inače, prati proces industrijalizacije (pod procesom deagrarizacije podrazumeva se povesni proces odvajanja stanovništva od zemljoradnje kao isključivog izvora prihoda. Pored totalne deagrarizacije, seljak napušta gazdinstvo i prelazi u grad, postoje i oblici nepotpune deagrarizacije — seljak se zapošljava u nepoljoprivrednim delatnostima ali i dalje živi na selu, na svom gazdinstvu, zajedno sa članovima domaćinstva). Postavlja se samo pitanje mere, a time i tome odgovarajuće politike.

4) Seoska domaćinstva su, u našoj zemlji, pretežni sopstvenik obradivih površina, pa i sredstava kojima tu zemlju obrađuju. To nije sporno. No, reprodukcija tog odnosa svojine podređena je dominantnim zakonitostima reprodukcije podružljene svojine i na tome zasnovanoj logici ekonomije socijalizacije rada. To se, međutim, često gubi iz vida.

5) A. Čajanov (A. V. Čajanov: *Organizacija krestjanskog gazdajstva*, Moskva, 1925) razlikuje seosko domaćinstvo od kapitalističkog preduzeća: ovo drugo stiče profit zahvaljujući najamnom radu, a seosko domaćinstvo za rad koristi članove domaćinstva (por. i K. Kautsky: *Agrarno pitanje*, Beograd: Kultura, 1956, str. 90 i dalje, 429. i dalje; V. I. Lenjin: *Dela*, t. 3. Beograd: Jugoslavijapublic, 1973, str. 93 i dr.). C. von Dietre (*Peasantry*, obj. u *Encyclopedia of the Social Sciences*) smatra Čajanovljev koncept najkreativnijom sintezom odnosa u agraru.

funkcionalne međuzavisnosti i međuuslovljenosti segmenata niza: nadnice (rad) — kamate (kapital) — renta (zemlja) — profit (preduzeća). Ako u tom nizu nedostaje jedan segment (na primer, najamnina) ne mogu se onda odrediti ni ostali segmenti niza, pa ni sam niz u svom totalitetu. U tom slučaju, ta se teorijska koncepcija bar »nakrivi«, ako ne i sruši (kao što to biva sa kolima kojima nedostaje jedan točak). Budući da za seosko domaćinstvo ne postoji kategorija najamnine (za razliku od kapitalističkog preduzeća), onda nema ni profita.⁶⁾ Ako, pak, seosko domaćinstvo ne plaća najamnu radnu snagu, nema ni čvrstih osnova da bi se rad pojedinih članova seoskih domaćinstava vrednosno iskazao. Naravno, irelevantna je, onda, i ekonomska teorija koja tretira problematiku najamnine i dobiti. Zato se klasična ili neoklasična teorijska koncepcija (ili neka druga) ne može koristiti u teorijskom promišljanju ponašanja seoskog domaćinstva. Po pravilu, dohodak je seoskog domaćinstva jedinstven, homogen i nedeljiv. Otuda se seosko domaćinstvo može promatrati samo kao homogena ekonomska jedinica, a njen godišnji dohodak (dakle prihod manje uobičajeni izdaci) kao porodični dohodak.⁷⁾ Svako domaćinstvo, pak, nastoji da obezbedi takav obim proizvodnje koji će pokriti svoje osnovne potrebe (naravno, potrebe nisu jednom zauvek date, ni po količini ni po strukturi). Članovi domaćinstva čak su spremni i na veće radno zalaganje ako su uvereni da će na taj način uvećati proizvodnju, a time i dohodak. Uvećana proizvodnja obezbediće im veću potrošnju i veća ulaganja. Članovi seoskog domaćinstva uglavnom znaju koliko su radnog vremena utrošili u toku poljoprivredne godine u proizvodnji neke poljoprivredne kulture. To utrošeno radno vreme, odnosno taj rad ne bi trebalo ili se ne može iskazati u novčanim jedinicama, već (pre) u naturalnim. Tako se može objasniti i mehanizam ravnoteže između rada i potrošnje (potreba).⁸⁾

Ta se koncepcija, dakle, sastoji u sledećem: seosko domaćinstvo ostvari u toku godine određeni bruto prihod. To je rezultat ukupnog rada datog seoskog domaćinstva (dakle, ne samo od poljoprivredne delatnosti, već i zanatske i trgovinske). Taj se bruto prihod zatim umanjuje za izdatke koje je imalo seosko domaćinstvo za obavljanje delatnosti. Tako se dobija neto dohodak. To je, zapravo, prihod seoskog domaćinstva od njegovog rada u toku jednog vremenskog razdoblja. Taj neto dohodak raspodeljuje se: na deo namenjen potrošnji seoskog domaćinstva, na deo namenjen ulaganjima i, najzad, na onaj koji je namenjen štednji (ako uopšte postoji mogućnost da seosko domaćinstvo razdvaja štednju od investicija). U osnovi, u ovoj teorijskoj koncepciji ekonomska motivisanost seoskog domaćinstva ne razlikuje se u

6) Proizvođač vrednosti jeste kapital samo kao odnos, samo ukoliko on kao prinudna sila nad najamnim radom nateruje najamni rad da daje višak rada ukoliko proizvodnu snagu rada podstiče na stvaranje relativnog viška vrednosti. U oba slučaja kapital proizvodi vrednost samo kao radu otuđena i protiv njega usmerena sila njegovih sopstvenih predmetnih uslova, opšte rečeno, samo kao jedan od oblika samog najamnog rada; kao uslov najamnog rada«. (K. Marx: *Teorije o višku vrednosti*, I, str. 155).

7) Por. A. Chayanov: *Organizacija . . .*, str. 342 i dalje.

8) Teorijsko polazište Čajanova (naslov knjige A. Čajanova glasi u nemačkom prevodu: *Die Lehre von der bauerlicher Wirtschaft Versuch einer Theorie der Familienwirtschaft in Landbau*, Berlin, P. Parey, 1923) sadržano je u njegovoj tezi »trudopotrebitelskii bilans«. Ovdje je reč o bazičnoj ravnoteži između težine samog rada i zadovoljavanja potreba. Da bi se postigla ta ravnoteža mora tome biti prilagođena i organizacija, tj. posredstvom nje treba da se obezbedi sklad (koji je uvek konkretno-istorijski) između rada, njegovih rezultata i potreba (por. i W. Jevons: *The Theory of Political Economy*, četvrto izdanje, London: Macmillan, 1911, njegova razmatranja o odnosu između rada i potreba, u gl. V).

biti od one kapitalističkog preduzeća (pa i farmi), već samo u pogledu nekih određenja svojstvenih kapitalu (najamnina i profit).⁹⁾ Jer kapitalističku proizvodnju čini kapitalističkom upravo razmena kapitala za najamni rad, »umesto neposredne razmene dohotka za najamni rad ili neposrednog dohotka koji radnik sam sebi plaća. Time je sama kapitalistička proizvodnja nebitan oblik, umesto da bude nužan, iako samo istorijski dakle prolazno nužan oblik za razvitak društvene proizvodne snage rada i pretvaranje rada u društveni rad.«¹⁰⁾ Kapital, prema tome, »proizvodi vrednost samo kao radu otuđena i protiv njega usmerena sila njegovih sopstvenih predmetnih uslova«, kao preduslov najamnog rada. U protivnom, tj. ako se posredstvom novčanog iskaza vrši neposredna razmena rada ili razmena dohotka jedne jedinice, shvaćene kao totaliteta, sa takvim dohotkom neke druge jedinice, onda se ne može govoriti o proizvodnji vrednosti na kapitalu zasnovanom (iako ta razmena može da sadrži u sebi određena obeležja odnosa kapitala). To je i razlog zašto je i konkurentna sposobnost seoskog domaćinstva veća od one kapitalističkih farmi kao što je i njena otpornost na promene koje je zapljuskuju jača nego što su to svojevremeno pretpostavljali marksistički klasici i drugi.¹¹⁾ To pre što kapitalistička poljoprivredna gazdinstva (po pravilu) moraju bankrotirati ukoliko cene njihovih proizvoda ne pokrivaju bar fiksne troškove (fiksnim troškovima obuhvaćena je i najamnina), dotle je seosko domaćinstvo spremno da radi više, da prodaje po nižim cenama, da ne ostvaruje nikakav neto višak.¹²⁾ Stoga je i životnost seoskog domaćinstva veća no što su pretpostavljali Marx, Kautsky, Lenjin i drugi. U tome se ta koncepcija i razlikuje od marksističke što se tiče kapitalizacije odnosa u agraru. Jer ako je tako (tj. ako u seoskom domaćinstvu nema najamnine i profita), onda nije relevantna ni klasična, ni neoklasična koncepcija (ili bilo koja druga koja ne tretira, na teorijsko-metodološkom nivou, kategoriju dohotka kao homogenu veličinu) u teorijskom promišljanju seoskog domaćinstva i njegovog ponašanja. Pogotovo, ako ne postoje (a obično ne postoje) dovoljno uverljivi teorijski kriteriji za procenu koliko je ko od članova domaćinstva radio u toku godine.

Videli smo, dakle, da članovi seoskog domaćinstva obavljaju poljoprivredne radove da bi podmirili svoje potrebe; da u radu učestvuju svi članovi seoskog domaćinstva¹³⁾ i da u seoskom domaćinstvu ne postoji kategorija najamnine a time ni profita. Međutim, seosko doma-

9) Čajanov je imao bitne primedbe i na kolektivnu poljoprivredu (komune i artelje). On je, naime smatrao da se problem podsticaja može daleko bolje i na fleksibilniji način rešavati u zadrugama čiji bi članovi bili seoska domaćinstava, nego u arteljima.

10) K. Marks: *Teorije o višku vrednosti*, I, Beograd: Prosveta, 1953, str. 279.

11) Čajanov nije usvojio ni Marksovo stanovište o poljoprivrednim gazdinstvima, ni Lenjinovo o seoskom domaćinstvu u Rusiji. On smatra da Marksova teza o dvostrukoj prirodi sitnog proizvođača (dakle i sitnog seljaka) ne olakšava rešavanje problema seoskog domaćinstva, ni unapređenja poljoprivredne proizvodnje. Štaviše, ona je pogrešna.

12) Svakako, ne treba izgubiti iz vida (ni u praksi politike, ni u teorijskom promišljanju) tu činjenicu. Doduše, na taj način seosko domaćinstvo zakašnjava za povesnim tokovima. (Vidi i M. Zupančić: Podruštvljavanje poljoprivrede u marksističkoj teoriji društvenog razvoja, *Sociologija sela*, 17 (1979), 55–66, str. 66). Time se, međutim, ne osporava Marksov teorijsko-metodološki pristup, već samo konkretno-povesno promišljanje problema. Jer, »... čitavo Marksovo shvatanje (Auffassungsweise) nije doktrina nego metod. On... daje... polazne tačke za dalje istraživanje i metod za to istraživanje.« (F. Engles: *Pismo W. Sombartu*, 13. marta 1895).

13) Uključenjem kategorije seljak-radnik ne menja se ništa na teorijskom planu, sem što se analiza problema usložava.

ćinstvo mora i da razmenjuje deo svojih proizvoda s proizvođačima drugih proizvoda po nekim društveno usvojenim kriterijumima. Prihvatili smo da je to društveno koristan rad utrošen u proizvodnji ova- ga ili onog proizvoda. Ti raznorodni, a međusobno razmenjivi radovi moraju, naravno, imati neki zajednički, opšteprihvaćen iskaz (zbog razlika u fizičkim i društvenim svojstvima). S obzirom, pak, na priro- du rada seoskog domaćinstva, i taj rad seoskog domaćinstva kao eko- nomskog i društvenog entiteta (dakle, ne pojedinih članova datog seo- skog domaćinstva, niti rad na pojedinim poljoprivrednim kulturama) pojavljuje se, unutar ukupnog društvenog rada u toj oblasti proizvo- dne (ona čini, više ili manje, deo ukupnog društvenog rada unutar date društvene celine), kao homogen rad (dakle, suma pojedinih vrsti rado- va je *ceteris paribus* određena, nezavisno od toga da li vrednost ove ili one vrste rada odstupa od društveno potrebnog) u odnosima razme- ne za rad drugih. Konkretno, ukoliko je rad na jednoj kulturi potce- njen (ne zato što on ne čini deo društveno potrebnog rada, već što je njegova cena određena ispod njegove vrednosti), utoliko mora biti ve- ća cena rada neke druge veličine. Jer, ukupan rad jednog seoskog do- maćinstva mora da obezbedi (to je polazna pretpostavka) dohodak koji će seoskom domaćinstvu pokrivati njegove potrebe (tj. ličnu i proiz- vodnu i investicionu potrošnju) kao zbiljske veličine.

II

1. Jedno od obeležja prakse socijalizma jest i ubrzani proces industri- jalizacije. Po pravilu, taj je proces u jednoj (manje-više) zaostaloj zemlji neodvojiv i od preraspodele akumulacije u korist industrijali- zacije i od transfera stanovništva sa sela. Zapravo, taj nagli priliv stan- ovništva sa sela vrši stalan pritisak na zapošljavanje.¹⁴ Otvaranje novih radnih mesta zahteva nesrazmerno ulaganje i ekstenzivno zapo- šljavanje. Time se dobija privid visoke akumulativnosti privrede i nje- ne racionalnosti, ali i njenih neograničenih mogućnosti apsorpcije pri- kriveno nezaposlene seoske radne snage. Da bi se, pak, taj proces mo- gao ostvarivati u uslovima inače nedovoljne akumulacije, formira se takav mehanizam putem kojega se prikupljaju potrebna sredstva i raspodeljuju na ulaganja kako je to predviđeno centralnim planom.¹⁵

Zahvaljujući tome, sve su privredne delatnosti, manje ili više, nepo- sredno podređene regulama i reglementiranju odozgo. Stoga će biti marginalizovana sloboda izbora (relativna, naravno) proizvođača i po- trošača, posmatrano u njihovoj dijalektičkoj sprezi, a impulsi podsti- cajnosti unutar same privrede prigušeni. To će se, pre ili kasnije, ma- nifestovati u nepovoljnim tendencijama u materijalnoj proizvodnji poljoprivrede. Šta činiti?

U društvenoj podeli rada poljoprivredna proizvodnja ima svoje mesto. Subjekti proizvodnje mogu biti i seoska domaćinstva. Ako svojinu nad

14) Prema E. Preobrazhensky (New Economics), »prvobitna socijalistička akumula- cija je nužni preduslov za optimalnu socijalističku reprodukciju«. Sredstva za to treba tražiti, pre svega, u privatnom sektoru (str. 77—146 i 224—305), odnosno u selu. Interesantno je da autor u toj knjizi obrađuje i odnos između političke ekonomije i društvene tehnologije. »Sa ukidanjem zakona vrednosti u sferi eko- nomске realnosti, ukida se i politička ekonomija. Njeno mesto je preuzela nova nauka, nauka o predviđanju ekonomske nužnosti u jednoj organiziranoj privredi i o najkorisnijem zadovoljavanju potreba. To je nauka o sistemu proizvodnih odnosa u kome se ekonomska regularnost manifestuje sama po sebi u novim us- lovima.« (Termin društvena tehnologija u smislu nauke o društveno organizovanoj proizvodnji koristi i Dobb.)

15) Marks ne izvodi pojam prvobitne akumulacije iz racionalnog ponašanja neproiz- vodnih klasa, već iz prinudnog ograničavanja potrošnje radnika.

nju, već (pre svega) kao čovekov odnos prema prirodnim uslovima proizvodnje, kao nešto što njemu »pripada« (tj. kao »teritorijalizaciju seljaka«, gde selo nije samo izvor egzistencije, već i način življenja), kao uslove koji su pretpostavka njegovog postojanja, onda se i tu taj odnos ostvaruje posredstvom rada (mada taj rad, u ovom slučaju, počiva na privatnoj svojini ne samo nad prirodnim uslovima proizvodnje, već nad sredstvima za proizvodnju), dakle — samom proizvodnjom. Otuda se i zbiljsko prisvajanje zbiva u delatnom i realnom odnosu naspram tih uslova. Ono je uslov njegovog subjektivnog postojanja delatnosti njega kao subjekta koji ostvaruje dohodak, pretpostavka njegove reprodukcije (u najširem smislu te reči). No, budući da se uslovi menjaju (i unutar sebe i oko sebe), taj proces reprodukcije njega kao individualnog proizvođača istovremeno je i proces njegove destrukcije.¹⁶⁾ To je ta dijalektika odnosa između tehnološkog progressa i društvenih uslova. I, upravo, posmatrano sa stanovišta te dijalektike (zapravo, dijalektike povesti), omeđene su mogućnosti kapitalizacije u poljoprivredi u uslovima dominantnih socijalističkih odnosa, pa i smislenosti, menjanja društvenih pretpostavki (dakle, i povesnih) toga čovekovog odnosa prema prirodnim uslovima proizvodnje.¹⁷⁾

2. Pod pojmom »kapital« podrazumeva se vrednost koja proizvodi višak vrednosti, odnosno profit kao njegov preobraženi oblik. To je, prema tome društveni odnos, pre svega, čijim se posredstvom odvija proces eksploatacije. Budući, pak, da kapital sadrži u sebi i pravo raspolaganja sredstvima za proizvodnju, gde je subjekt proizvodnja, u stvari, samo njegov objekt, kapital je istovremeno i materijalizovano sredstvo za proizvodnju eksploatacije. Otuda je kapital i odnos proizvodnje, utemeljen na privatnom prisvajanju viška vrednosti (ili sticanju profita kao preobraženog oblika viška vrednosti) i sredstvo (način) pomoću koga se upravlja procesom proizvodnje i objedinjavaju svi njegovi segmenti. Zato to *prima facie* i nije pravni odnos (tj. pravo privatnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju, i po toj osnovi, pravo raspolaganja rezultatima rada proizvedenim privatnim sredstvima za proizvodnju), već sam pravni odnos proizlazi iz odnosa proizvodnje, iz društvenog odnosa. To je poznato i, čini mi se, nesporno.

Postaje sporno, međutim, kada se sa tog opšteg određenja pređe na analizu odnosa kapitala u agraru u kapitalističkim uslovima. Tu se problemi već usložnjuju, pre svega, usled objektivno uslovljene omeđenosti mogućnosti (nema slobodnih poljoprivrednih površina) kapitalizacije u poljoprivredi (pretpostavka je da nema slobodnih površina), ili, pak, taj proces zakašnjava (što je, izgleda, korektnije) za kapitalizacijom u drugim oblastima društvene proizvodnje.¹⁸⁾ Drugi razlog

16) K. Marks: *Osnovi kritike političke ekonomije*, I, Beograd, Prosveta, 1979, str. 326—328.

17) »Njegova zemlja i oruđe (reč je o individualnom poljoprivrednom proizvodu: — naša pn) ... koje ima ili će imati, još nisu dovoljan uslov kapitalisanja, bar ne sve dotle dok se iz toga ne razvije najamni odnos.« (M. Todorović: *Glavni pravci akcije u socijalističkoj rekonstrukciji poljoprivrede, Borba*, od 30. aprila, 1, 2, maja 1967; I. Menciger (Agrarni maksimum, *Ekonomika misao*, 3, 1982, str. 7—17), pak, smatra da stvaranje krupnih poljoprivrednih individualnih gazdinstava ne može prouzrokovati restauraciju kapitalizma na selu. Staviše, zemljišni maksimum prepreka je udruživanja seljaka sa društvenim sektorom.

18) Razlog tome treba tražiti (kada je, na primer, reč o Evropi), u njenoj povesti (postojanje feudalne svojine). Ako se, pak, povesni temelji tog odnosa na nekim kontinentima, manje ili više razlikuju od povesnih temelja Evrope (reč je o »azijskom načinu proizvodnje«), i problem agrara se rešava na način primeren tim odnosima.

te omeđenosti nije objektivno već društveno uslovljen (dakle, on je povesnog karaktera); on se nalazi unutar samog odnosa kapitala. Kapital je, naime, potčinjen logici profita (bez profita kapital ne bi bio kapital). Zato se on i udomljuje tamo gde mu ne preti opasnost od eksproprijacije, odnosno u one delatnosti koje mu obezbeđuju veću stopu profita. Visina profita zavisi i od proizvodnosti (dakle, tehničkog progressa u krajnjem slučaju i kapitalnog koeficijenta u ovoj ili onoj delatnosti). Budući da je proizvodnost niža u poljoprivredi nego u nepoljoprivrednim proizvodnim delatnostima, a kapitalni koeficijent, po pravilu, visok, kapital teži (pretpostavka: jednaki uslovi privređivanja) da se udomi u delatnostima koje odbacuju (i dokle odbacuju) veći profit.¹⁹⁾ U uslovima naučno-tehničke revolucije još se više sužavaju mogućnosti kapitalizacije u poljoprivredi (reč je, pre svega, o zemljama u kojima nema slobodnih agrarnih površina). To je, uostalom, i razlog što praksa razvijenih kapitalističkih zemalja Evrope ukazuje na značaj koji te zemlje pridaju zaštiti zemljoradnika od pauperizacije. U stvari, razvijenim kapitalističkim zemljama ne ostaje ništa drugo do da štite zemljoradnike tako što, obezbeđujući određenu društvenu stabilnost, obezbeđuju i određenu socijalnu sigurnost toj društvenoj klasi.

3. Da se osvrnem na još jedno pitanje. Ono je nekako u vezi s logikom kapitala i u njemu tendenciji i za ekspanzijom i za samodokidanjem. To bi trebalo da nas dovede i do drugog pitanja koje smo postavili na početku izlaganja. Naime, s tim je na teorijskoj ravni (mada ne samo na toj ravni) neposredno povezano i pitanje — s jedne strane, o relaciji između rada radnika na sredstvima u društvenoj svojini, kojima taj radnik upravlja zajedno s drugim radnicima, i gde on, zajedno sa ostalima, vodi društvene poslove, a s druge strane — radnika koji radi na svojoj zemlji i sredstvima u ličnoj svojini. Pri tom pretpostavim, s obzirom na cilj ove teorijske analize, sledeće: prvo, ono (tj. seosko domaćinstvo) ne koristi najamnu radnu snagu; drugo, ono je homogeno²⁰⁾; treće, ne postoje institucionalne smetnje njegovoj reprodukciji. Radne organizacije pak (državna poljoprivredna dobra, i sl.) čiji pripadnici, radeći na društvenim sredstvima za proizvodnju, imaju tretman jednak onim u nepoljoprivrednim delatnostima. Između ta dva sektora društvene proizvodnje, društvenog i privatnog, odvija se razmena rada posredstvom razmene proizvoda. Predmeti te razmene jesu robe (dakle, u njima je sadržano jedinstvo upotrebne i razmenske vrednosti).²¹⁾ Ako je tako, onda se proces socijalizacije rada unutar dominantnih socijalističkih dru-

19) Produktivnost u poljoprivredi niža je oko 30% od produktivnosti u industrijskim delatnostima.

20) Seosko domaćinstvo stiće (kao i radna organizacija) dohodak. Taj dohodak ne deli se na najamninu i višak rada: on je homogen. Uvođenje najamne radne snage u ovaj model društvene reprodukcije samo bi usložilo problem, ali ne i nešto bitno promenilo.

21) Robe su to zato što se razmenjuju po određenim društveno usvojenim kriterijima, tržišno verifikovanim. I tu se razmena rada vrši posredstvom tržišta, na kom se proizvođači sučeljavaju posredstvom roba. Ono određuje i društvenu korisnost tog rada i meru te korisnosti. Otuda se i sama razmena rada valorizuje kao razmenska vrednost saglasno zakonitostima robne proizvodnje. Ukoliko je upletanje van-ekonomskih elemenata neposrednije (ono je, samo u određenim uslovima i nužno, ali ne na bilo koji način), utoliko je snažniji prodor voluntarizma. Time se, često, poremećuje prirodna ravnoteža između pojedinih odeljaka, između pojedinih delatnosti. Ni to nije sporno, i (manje-više) poznato. Razmena može funkcionisati saglasno ekonomskim zakonitostima, ako je to razmena ekvivalenata (još uvek smo na teorijskoj ravni). Razmena ekvivalenata zahteva jednakost subjekata (reč je, naravno, o pravnoj, a ne i faktičkoj jednakosti), a time i slobodu učesnika u razmeni da obavljaju tu razmenu saglasno svojim interesima.

štvenih odnosa ne odvija samo unutar procesa rada (tj. unutar proizvodnje vrednosti), već i razmenom između dvaju sektora društvene proizvodnje — podruštvljenoga i privatnog. Ovde, dakle, nema slučaj raspolučivanja društva na dve klase, tj. na onu koja raspolaze kapitalom i na onu koja raspolaze samo radom, već na udruženi rad koji, u uslovima društvene svojine kao dominantnog nad sredstvima za proizvodnju, uspostavlja razmenske odnose sa seoskim domaćinstvima koji rade na svojoj zemlji svojim sredstvima za proizvodnju.²²⁾ Stoga, razmenska vrednost ne rađa, u tom slučaju, odnos kapitala. Ako je tako onda ni problem veličine seoskog domaćinstva ne može biti neko teorijsko pitanje. Jer, ako je proizvodnja odnosa kapitala uslovljena postojanjem i radničke klase (dakle, onih koji raspolazu samo svojom radnom snagom), onda se ne može više govoriti o odnosu kapitala ako te pretpostavke ne postoje. Rečju, postojanje seoskih domaćinstava ne može zbiljski rehabilitovati, u uslovima dominacije podruštvljene privrede, odnos kapitala, bilo da problem posmatramo na teorijskoj radnji, bilo sa stanovišta prakse. Ali se, zato pružaju mogućnosti ublažavanja efekata od isto tako uvek mogućih socijalnih stresova i ekonomske neracionalnosti.

III

»Zemljišna sopstvenost, prvobitno izvor svakog bogatstva, postala je krupan problem od čijeg rešenja zavisi budućnost radničke klase« (Marks)

1. Proizvodnost na društvenom gazdinstvu morala bi, po pretpostavci, da bude veća nego na seoskom domaćinstvu. Ako bismo problem razmatrali samo sa stanovišta logike ekonomije, i imajući u vidu upravo tu činjenicu, seosko domaćinstvo bilo bi prinuđeno (pre ili kasnije) da se udružuje ne bi li, na taj način, obezbedilo proizvodnost bar približno. To je i razlog što se o poljoprivredi i njenom razvitku govori, obično, ili sa kvantitativnog ili sa organizacionog stanovišta. Naravno, i to je potrebno. Ali, odatle se ne vidi, bar ne dovoljno jasno i određeno, motivisanost neposrednog proizvođača za proizvodnju (dakle, i onoga koji je zaposlen na društvenom gazdinstvu i onog koji radi na svom domaćinstvu). Proizvođač mora biti neposredno zainteresovan i za proizvodnju i za realizaciju, pa prema tome, i ekonomski podstican na povećanje proizvodnje i robnosti. Jer, ako se proizvodnja već realizuje na tržištu, onda od tog tržišta (resp. tražnje) zavisi što će se i koliko čega proizvoditi. Ne proizvodi se, dakle, upotrebna vrednost već razmenska. To, naravno, ne znači da društvo ne treba da usmerava proizvodnju, ali ne i da dolazi u pitanje sloboda odlučivanja neposrednog proizvođača. Kad nije tako (tj. kad je u pitanju sloboda odlučivanja) proizvođač proizvodi ono što mu je rečeno. Tada nije neposredno motivisan. On će i dalje proizvoditi onoliko koliko misli da treba i kako

22) Za Marksa seljaštvo kao klasa postoji u onoj meri u kojoj postoje isti uslovi života i rada koji su za njih specifični, a razlikuju se od drugih grupa. Prema S. Suvaru (*Između zaseoka i megalopolisa*, Zagreb: Centar za sociologiju sela, 1973, str. 19—29, cit. prema I. Cifriću, *Predgovor u Karl Marx i Friedrich Engels: O seljačkom agrarnom pitanju*, Zagreb: CDDSSOH, 1977, str. 9), osnovne karakteristike seljaštva kao društvene grupe su: vezanost za poljoprivredu i zemlju kao jedini izvor prihoda; zemljišno vlasništvo; lični rad članova domaćinstava; prirodna proizvodnja. R. Luxemburg (*Akumulacija kapitala*, Beograd: Kultura, 1955) smatra da seljaštvo ne pripada ni klasi kapitalističkih preduzimača ni klasi proletariata.

treba.²³⁾ Taj problem motivisanosti (resp. podsticajnosti) postavlja se nezavisno od dominantnog svojinskog odnosa (mada ne i na identičan način). Samim tim, prave razloge zaostajanja poljoprivrede, pre svega, ne treba tražiti toliko u neorganizovanom radu u poljoprivredi (mada ima i toga), koliko u tome što sama logika prakse sputava proizvodnju vrednosti. Poljoprivredni proizvodi nemaju svoju društveno potrebnu razmensku vrednost (ili je stiču zaobilaznim putem). Drugi je razlog u tome što proizvodne snage seoskih domaćinstava nisu, u svom totalitetu (dakle, i kao subjekt, a ne samo objekt proizvodnje), integralni deo celine društvenih proizvodnih snaga, pa samim tim ne čine ni organsku celinu s podružtvljenim proizvodnim snagama u agroindustrijskom kompleksu.²⁴⁾ Zato i problemi sa kojima se u poljoprivredi suočava praksa socijalizma podstiču na razmišljanje o tome da socijalizam nastaje i razvija se na zatečenim društvenim osnovama. Te društvene osnove nisu samo kapitalističke, već i prekapitalističke. Pri tome je podružtvljen oblik proizvodnje neprestano razarao nesocijalističke oblike. Prema tome, pre je reč o dezideologizaciji u pristupu odnosima u agraru no o ovim ili onim tehničkim pitanjima. To znači, pored ostalog, da se individualni poljoprivredni proizvođač (odnosno korisnik okućnica, odnosno seosko domaćinstvo) ne može tretirati kao puki proizvođač hrane, već kao subjekt proizvodnje koji proizvodi vrednost.

2. Tempo rasta poljoprivredne proizvodnje i njena strukturna razudnost, pa i sve veća zavisnost od uvoza nekih osnovnih poljoprivrednih proizvoda stavljaju agrarne koncepcije (u njegovom rigidnom vidu) u praksi socijalizma pod znak pitanja. Očigledno, putevi racionalnog delovanja u poljoprivredi, primerenog zbilji date zemlje, nisu traženi tamo gde se oni mogu naći, već i organizacionim promenama i ogromnim ulaganjima. Ogromna ulaganja zahtevaju mamutske organizacione jedinice. Ove često ne daju rezultate koji bi bili saglasni ulaganjima. Uzroci tome, nisu, naravno, samo tradicionalne prirode, već su i objektivno uslovljeni stepenom tehnološkog razvika date zemlje (neodgovarajuća kvalifikaciona struktura zaposlenih u poljoprivredi za jednu visoko mehanizovanu poljoprivredu). I, umesto da se otklanjaju (u jednom procesu) pravi uzroci takvog stanja, pribegava se palijativnim merama (pretežno, organizacione prirode). S obzirom, pa, da izostaju rezultati (oni, naravno, moraju izostati), nosioci društvene moći gaje i dalje nepoverenje prema seoskom domaćinstvu, što, naravno, traži nove oblike kontrole u toj oblasti društvene reprodukcije. Otuda i pitanje: nije li rešenje tog problema ipak neodvojivo od prilagođavanja određenih obeležja sistema logici racionalnog privređivanja, ili stvaranje pretpostavke zbiljski mogućeg. Jer, seosko domaćinstvo se odnosi prema prirodnim uslovima proizvodnje (dakle, prema zemlji) kao

23) Lenjin (*Izabrana dela*, tom XIV, Beograd: Kultura, 1960, str. 191) smatra da politika treba da dominira nad ekonomijom. Ako se pade od te premise, onda politika ne određuje samo ciljeve koje treba ostvariti u određenom vremenskom razdoblju, već i sredstva putem kojih se oni ostvaruju. To se u agrarnoj politici svodi, konkretno, na to da se praksa poljoprivrede (znači proizvođači) potčinjavaju tim ciljevima, nezavisno jesu li i u kojoj su meri i zbiljski ostvarljivi. Otuda, i protivrečnost između onoga što jeste, onoga što treba ostvariti i onoga što se može ostvariti.

24) Ako se najveći deo raspoloživog kapaciteta naše poljoprivrede nalazi u privatnom vlasništvu (obrađivih površina oko 84%, traktora oko 93%, aktivno zaposlenih oko 95%), a prinosi tog sektora niži su oko 30% od prinosa na društvenim gazdinstvima, onda bi i strategiju razvika poljoprivrede (budući da nikakvo prinudno udruživanje ne dolazi u obzir) trebalo usmeriti ka aktiviranju upravo seoskih domaćinstava. Izgleda, to je ipak sporno. Sporno je, isto tako, kako to preokrenuti, kojim se mehanizmom koristiti koje je mesto zadruga i zadrugara, itd.

prema nečemu što nije samo izvor egzistencije (čak to i ne mora biti *prima facie*), već što je i način življenja. Otuda i sva nastojanja u agrarnoj politici, ne samo van i protiv same logike ekonomije (pogotovo, ako je ona *via facti* povezana sa prinudom), već i načina življenja mogu, po pravilu, pre štetiti procesu podruštvljavanja rada unutar poljoprivrede nego koristiti. Štaviše, ti i takvi zahvati, posmatrano na duži rok, mogu usporiti i sam proces podruštvljavanja odnosa u agraru. Jer, to podruštvljavanje je uslovljeno i razvitkom zemlje u celini, ali i merom »teritorijalizacije« seljaka i tradicije (načina življenja). Ako je već tako, onda i nije toliko bitno kako će se taj proces faktički odvijati, i koliko vremena trajati (bar ne sa teorijsko-metodološkog staništa). Naravno, sam proces se može ekonomskim merama pospešiti. Ali, mera tih zahvata je određena tzv. »prirodnom ravnotežom«, tj. u zavisnosti od toga da li će (ili neće) ti zahvati poremetiti ovu »prirodnu ravnotežu«. ²⁵⁾ Doduše, ovome se može staviti prigovor da seoskim domaćinstvima ne stoji ništa na putu da se (u ovoj ili onoj meri, na ovaj ili onaj način) ukllope u već zatečene vidove zadrugarstva (ili tome sličnog). Svakako, takve mogućnosti postoje. Međutim, dosadašnji rezultati nisu opravdali očekivanje. Manje više, otpor procesu socijalizacije poljoprivrede je očigledan. Zato se, po svemu sudeći, nameće potreba za podsticajem samoorganizovanja poljoprivrednih proizvođača.

■
25) Ta ravnoteža nije data jednom zauvek. Ona se menja saglasno razvoju materijalnih i društvenih okolnosti.

Dušan Pirec

Agricultural Production and Relations

Summary

The author analyses the socio-economic reasons for the lag of agriculture in Yugoslavia and in socialism in general. He considers that production problems are more of a social than of a technological nature, i. e. that the organizational side of the problem results from socio-economic conditions. The main problem, as we know from practice, is that the process of deagrarization is faster than the growth of agricultural production. The inadequate (destimulating) social status of private agriculture increases the degree of deagrarisation and agricultural production falls behind the general level of development. Steps taken so far have had very limited results.

The author considers that to increase agricultural production and socialize agricultural relations, any long-term agricultural policy must theoretically-methodologically weigh the process of land ownership socialization in conditions where private land ownership is dominant.

Сельскохозяйственное производство и отношения в сельском хозяйстве

Резюме

Автором рассмотрены общественно-экономические причины отсталости сельского хозяйства в Югославии и на практике социализма вообще, имея в виду, что проблемы производства относятся прежде к общественной сфере чем к технической так как организация самой проблемы вытекает из общественно-экономической сферы. Основной, эмпирически утвержденной проблемой, является процесс деаграризации, рост которого происходит более быстрыми темпами чем рост сельскохозяйственного производства. В силу неудовлетворяющего общественного положения индивидуального сельского хозяйства, увеличивается степень деаграризации, причем отмечается и замедленный рост сельскохозяйственного производства по сравнению с процессом общего развития. Проведенные до настоящего времени мероприятия, оказали ограниченное воздействие.

Автор считает целесообразным подвергнуть подробному рассмотрению выбор способа решения этой проблемы, обеспечивающий постоянный рост сельскохозяйственного производства, процесса социализации отношений в аграрном секторе и процесса обобществления собственности на землю, в условиях доминирующего частнособственнического сектора.